

Рецензія:

**ЮРЧАК, АЛЕКСЕЙ. ЭТО БЫЛО НАВСЕГДА, ПОКА НЕ
КОНЧИЛОСЬ. ПОСЛЕДНЕЕ СОВЕТСКОЕ ПОКОЛЕНИЕ.
ПЕРЕВОД С АНГЛИЙСКОГО.
МОСКВА: НОВОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБОЗРЕНИЕ, 2014. 664 с., ил.**

Тамара ПОЛЕЩУК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
бул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

Розпад Радянського Союзу став несподіванкою для переважної більшості радянських громадян, розгубленість виявили й численні західні радянологи, експерти та аналітики. З того часу з'явилися сотні публікацій, автори яких усебічно аналізують внутрішні й геополітичні причини цієї масштабної події кінця ХХ ст.¹ Монографія російсько-американського історика, професора антропології Каліфорнійського університету в Берклі (США) Олексія Юрчака про останнє радянське покоління не просто поповнила перелік таких досліджень². Книга отримала премію імені В. Вучиніча за важливий внесок у вивчення Росії, Євразії та Східної Європи Центру російських і східноєвропейських студій та Американської асоціації просування слов'язнавчих досліджень, викликала значний інтерес фахівців з радянської історії³. Дещо змінений і розширений текст свого дослідження О. Юрчак опублікував у 2014 р. для російськомовного читача⁴.

Книгу відкриває передмова Олександра Беляєва, докторанта О. Юрчака в університеті Берклі. Він справедливо зауважує, що більшість соціальних, культурних і політичних процесів радянської та пострадянської історії Росії досліджуються за моделями двох парадигм – “антитоталітарної” історії або

¹ Одне з останніх досліджень – російськомовний переклад монографії українсько-американського історика Сергія Плохія: Сергей Плохий, *Последняя империя. Падение Советского Союза*, пер. с англ. (Москва: АСТ, 2015).

² Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton: Princeton University Press, 2005).

³ Див., зокрема: Кевин М. Ф. Платт і Бенджамин Натанс, “Социалистическая по форме, неопределенная по содержанию: Позднесоветская культура и книга Алексея Юрчака “Все было навечно, пока не кончилось,” *Новое литературное обозрение* 1 (2010): 167–184; Sergei Zhuk, “Ukrainian Maidan as the Last Anti-Soviet Revolution, or the Methodological Dangers of Soviet Nostalgia (Notes of a American Historian from Inside the Field of Russian Studies in the United States),” *Ab Imperio* 3 (2014): 195–208.

⁴ З-поміж низки фахових відгуків на вихід російськомовної монографії О. Юрчака варто назвати рецензію Жанни Корміної у журналі *Антропологический форум* 26 (2015): 209–221.

“нової антропології”. В основу ж дослідницького методу О. Юрчака, стверджує автор передмови, покладено підходи соціально-культурної антропології, які дають можливість критично переосмислити загальноприйняті аналітичні моделі, поняття і категорії. О. Беляєв докладно розглядає приклади застосування О. Юрчаком таких понять антропології, як симптом історичних змін, нормальність і усередненість, свобода і політика (с. 5–22). У невеликому вступі до російськомовного видання сам О. Юрчак називає декілька причин написання ним розширеного варіанту тексту: різні читацькі аудиторії, поява нових досліджень з теми, а також можливість застосувати методологічні підходи вивчення пізнього радянського соціалізму до аналізу пострадянської дійсності (с. 23–26).

Монографія складається із семи розділів, текст яких супроводжують різноманітні ілюстрації, розлогіх висновків, бібліографії (перелік налічує декілька десятків сторінок), а також вказівника прізвищ, теоретичних понять, географічних назв тощо. У першому (“Пізній соціалізм. Радянський суб’єкт і несподіваність обвалу системи”) та другому (“Гегемонія форми. Несподівана зміна парадигм”) розділах О. Юрчак формулює свої наукові завдання та роз’яснює концептуальні засади вивчення ним радянського соціалізму. Вчений зазначає, що його цікавлять “не причини, з яких радянська система обвалилася, а ті принципи функціонування, які зробили її обвал одночасно *можливим і несподіваним*” (тут і далі курсив автора монографії. – *Т. П.*). Він також окреслює період, на який поширюється його аналіз, – приблизно тридцять років радянської історії з кінця сталінського періоду до початку перебудови (початок 1950-х – середина 1980-х років), коли “радянська система сприймалася більшістю радянських громадян і більшістю зарубіжних спостерігачів як система потужна і непорушна”. О. Юрчак називає цей період пізнім соціалізмом (с. 35–36). Дослідник переконаний, що “бінарна модель соціалізму” (“придушення – опір, свобода – несвобода, правда – брехня, офіційна культура – контркультура, тоталітарна мова – контрмова”), яка домінує в пострадянських наукових дослідженнях, для цього не підходить, бо “радянська реальність була набагато амбівалентнішою й парадоксальнішою” (с. 38, 41). Адже значна кількість звичайних радянських громадян сприймала багато реалій повсякденного соціалістичного життя (освіту, роботу, коло друзів і знайомих, турботу про майбутнє та про інших людей тощо) як справжні цінності, незважаючи на те, що у своєму повсякденному житті вони повсякчас порушували, видозмінювали чи просто ігнорували багато норм і правил, встановлених державою. Для аналізу цього парадоксального поєднання позитивних і негативних рис, властивих соціалістичній дійсності, вважає вчений, необхідна особлива теоретична мова – мова, яка би не зводила дійсність до бінарної опозиції офіційного й неофіційного чи до моральних оцінок, які своїм корінням сягають “холодної війни”. Він не приховує також, що своє завдання бачить і в тому, щоб “регуманізувати” просту радянську людину (с. 45–48).

Основними джерелами для виконання поставлених завдань стали різноманітні офіційні документи (тексти комуністичних і комсомольських промов, звіти,

виступи, газетні публікації, плакати, фотографії, фільми); матеріали із особистих домашніх архівів (щоденники, листування); міський фольклор і напівхудожні тексти (анекдоти, жарти, вірші), а також інтерв'ю (понад 100), записані автором з представниками останнього радянського покоління – тими, хто народився між серединою 1950-х і початком 1970-х років. Отож головний герой книги – міська (переважно йдеться про Ленінград і ще декілька великих міст Росії) молода людина з вищою освітою, яка в останнє десятиліття існування СРСР мала досвід виборної комсомольської діяльності (с. 80–83).

Відповідь на питання, чому радянська система, яка здавалася вічною, раптом несподівано впала, слід шукати, на думку О. Юрчак, в ідеології держави. Адже її ідеологічна структура будувалася на парадоксі, який Клод Лефор назвав загальним парадоксом сучасної держави. Суть парадоксу полягає в тому, що “між ідеологічними висловлюваннями сучасної держави та її ідеологічною практикою існує неминучий розрив” (с. 48–49). Після смерті Сталіна, стверджує О. Юрчак, коли зник голос “зовнішнього редактора” ідеологічної мови, який публічно коментував і оцінював політичні висловлювання, ідеологічний дискурс партії та держави перестав функціонувати як ідеологія, принаймні у звичному розумінні цього терміну – як певний опис реальності, що сприймається як правильний чи неправильний. Для того, щоб підкреслити цю трансформацію в контексті пізнього соціалізму, О. Юрчак називає радянський дискурс не ідеологічним, а “авторитетним дискурсом”, запозичивши термін у Михайла Бахтіна (с. 55, 91). Для змін самого авторитетного дискурсу вчений використовує поняття “перформативне зміщення”, застосовуючи теорію мовленнєвих актів Джона Остіна і різноманітні коментарі до неї. Радянські люди, вважає вчений, брали участь у “відтворенні ритуалізованих актів і висловлювань (наприклад, ходили на демонстрації чи на вибори), але не вмiли чи не хотіли засвоювати закладені в них ідеї (констатуючу складову дискурсу)”. Нездатність офіційної мови наздогнати соціальну реальність, що постійно змінювалася, “відкрила можливість для виникнення в радянській повсякденності великої кількості нових, несподіваних смислів, способів існування, видів суб’єктності, форм соціальності і типів відносин” (с. 76–77, 108, 116, 125 та ін.). Ці нові реальності О. Юрчак і досліджує в наступних розділах монографії, постійно апелюючи до своїх підходів аналізу епохи.

У третьому розділі “Ідеологія навиворіт. *Етика і поетика*” вчений прагне показати, “яким чином радянські люди, особливо молоде покоління, беручи участь у відтворенні застиглих форм авторитетного дискурсу, одночасно займалися їх переосмисленням”. Для цього він аналізує діяльність первинних комсомольських організацій, в яких перебувала значна частина радянської молоді. Зокрема, на основі спогадів комсоргів первинних організацій, секретарів комітетів комсомолу навчальних закладів і підприємств, а також працівників районних комітетів комсомолу, О. Юрчак показує, що “у контексті комсомольської роботи ідеологічні висловлювання і практики виявлялися наділені новими,

непередбачуваними смислами”; що комсорги балансували між “чистою проформою”, яка вимагалася для звітності, і “роботою зі смислом”; що “формальне виконання доручень відіграло важливу перформативну функцію, створюючи ресурси і надаючи умови для роботи зі смислом” (с. 169, 171, 204). Фактично йдеться про те, яким чином комсомольські працівники долали конфлікт між виконанням своїх обов’язків і стосунками з товаришами по навчанню та друзями; як вони балансували між демонстрацією лояльності й своєму керівництву, і своїм товаришам по школі, інституту, без підтримки яких вони втратили б вагу і значимість в очах керівництва. У таких обставинах, де домінували ідеологічні інститути й авторитетна мова, поступово формуються спільноти “своїх” – “нормальних”, за словами О. Юрчака, людей. Ці люди відрізнялися як від активістів, до яких належала радянська молодь з комуністичним світоглядом, так і від опонентів системи – дисидентів. Ба більше, автор вважає, що більшість комсоргів і секретарів нижчого рівня належали до “нормальних людей”, а не до “активістів” (с. 218). Учений переконаний, що “люди голосували “за”, складали звіти про свою діяльність, ходили на демонстрації і повторювали точні форми авторитетних текстів, не надаючи особливого значення констатуючим смислам цих актів і висловлювань”. Він вважає, що зміни, які відбувалися в системі пізнього соціалізму, неможливо звести до понять “опір” чи “опозиція” режиму і що “цей процес нагадував внутрішню мутацію організму, який можна назвати детериторіалізацією” (с. 233). Вся символічна система радянської держави, на думку автора, переживала поступовий процес внутрішньої детериторіалізації, все більше відрізняючись від того, як вона сама себе описувала в авторитетній репрезентації. Одним із результатів детериторіалізації й стала поява в пізньорадянському суспільстві особливого виду соціальності, яку О. Юрчак називає “співтовариствами своїх” – за принципом однаковості сприйняття авторитетного дискурсу (с. 236–237, 248–249).

У четвертому розділі “Позазнаходження як спосіб життя” автор аналізує відтворення ідеологічних форм і зміни їхнього смислу, але вже в тих контекстах, які прямо не були пов’язані з ідеологією. Для опису методів відходу з-під ідеологічної влади він використовує термін М. Бахтіна “позазнаходження” (“*внеаходимость*”). М. Бахтін застосував це поняття для аналізу взаємин автора і героя всередині художнього тексту: автор і герой не є ані двома незалежними один від одного суб’єктами, ані єдиним неподільним суб’єктом. О. Юрчак переносить цю теоретичну конструкцію на аналіз взаємин між авторитетним дискурсом (автор тексту) і суб’єктом (героєм), щоб ще раз сказати, що цей суб’єкт і був автором дискурсу, який створював нові смисли всередині радянської реальності. Іншими словами, О. Юрчак вважає, що “перебуваючи всередині системи і функціонуючи як її частина, суб’єкт одночасно перебував за її межами, в іншому місці”. Також учений наголошує, що відносини “позазнаходження” були не способом ізоляції від норм і правил пізнього соціалізму, а невід’ємною частиною цих норм і правил, залишаючись за межами буквального смислу авторитетних описів реальності (с. 257, 259, 269).

На прикладі Ленінграда автор характеризує різні форми “позазнаходження” – літературний і археологічний гуртки Палацу піонерів, спільноту фізиків-теоретиків, публіку кав’ярень, зокрема, знаменитого на весь Радянський Союз “Сайгону”, музичну тусовку (середовища рок-музикантів) і навіть котельні, в яких працювали деякі творчі люди. Він відзначає, що існування таких вільних від ідеологічного дискурсу анклавів “ілюструвало внутрішню парадоксальність системи, в якій держава виступала спонсором занять чи видів існування... і які подекуди навіть суперечили її авторитетним висловлюванням” (с. 304). Більшість інтерв’юєрів, учасників цих форм позазнаходження, підкреслювали свою неполітичність. Учений ж стверджує, що їхню позицію можна вважати політичною, хоча вона базувалася не на прямому опорі авторитетному дискурсу системи, а на перформативному зміщенні цього дискурсу (с. 310).

У п’ятому розділі “Уявлюваний Захід. Простори позазнаходження пізнього соціалізму” О. Юрчак досліджує сприймання радянською молоддю “закордону”, Заходу як уявлюваного простору, який займав одне із центральних місць серед повсякденних зон позазнаходження. На думку автора, більшість “нерадянських” естетичних форм, матеріальних артефактів і мовленнєвих образів, які сприяли формуванню уявлюваного Заходу, з’явилися у радянському житті не всупереч державі, а завдяки її парадоксальній ідеології та непослідовній культурній політиці. Зокрема, він наводить приклади того, як неоднозначність в оцінці іноземного культурного впливу (джазу та кіно) відкрила простір для різних інтерпретацій одних і тих самих музичних і культурних форм (с. 314, 324). Розглядаючи феномен стиляг – молодих людей, які мали особливий зовнішній вигляд, одяг, поведінку, – О. Юрчак стверджує, що стиляги – це частина “нормальної” культури свого часу, ознака глибоких і не зовсім помітних перемін у радянській культурі. Офіційна ж преса зображала їх нечисленною групою неосвічених ледарів, які бездумно схилилися перед Заходом і не мали жодного стосунку до основної маси радянської молоді (с. 335, 339).

Суперечливість радянської культурної політики проявлялася також і в тому, що держава, з одного боку, сприяла виробництву і поширенню нових технічних засобів (радіоприймачі, магнітофони), а з іншого – намагалася стримувати їхній негативний вплив на поширення т. зв. буржуазних культурних форм (с. 341–342). Автор наводить численні приклади шляхів розповсюдження музичних записів, пише про шанувальників західної музики, які об’єднувалися у власні рок-гурти, переспівуючи західну музику. На думку О. Юрчака, для більшості радянської молоді ця музика стала глибоко особистою, своєю і одночасно “спільною, нашою”, а тому вплинула на естетику і самосвідомість усього покоління (с. 356, 360, 364).

Учений досліджує також інші знаки уявлюваного Заходу: придумування різних жаргонних імен, назв вулиць і музичних гуртів; колекціонування фотографій західних міст, музичних гуртів, машин; збирання порожніх пляшок з-під пива, пачок з-під імпортованих сигарет, етикеток і навіть пластикових пакетів із написами

англійською мовою чи якимсь зображенням тощо. Він аналізує такі яскраві перформативні символи уявлюваного Заходу, як “лейбл”, “фірма” і “фірмова річ” (наприклад, джинси). З погляду О. Юрчака, повсюдна циркуляція таких індексів впливала на формування і соціально-культурного простору, і людської суб’єктності. Адже “в радянському контексті зміщення смислів реальності, в тому числі через введення в неї уявлюваного Заходу, поступово і невидимо готувало ґрунт для майбутнього несподіваного обвалу радянської системи”, – переконує вчений (с. 386, 391, 394).

Шостий розділ “Різнокольоровий комунізм. *King Crimson, Deep Purple, Pink Floyd*” присвячено впливу на радянську молодь західної музичної рок-культури⁵. Дійсно, платівки популярних гуртів купували на чорному ринку, переписували за гроші чи безплатно у друзів. Уміння розбиратися в рок-музиці створювало молодій людині репутацію в середовищі ровесників, а знання імен виконавців і назв гуртів було основою для виникнення симпатій і певної спорідненості, створювало неформальну групу однодумців.

Головні герої розділу – комсомольські активісти, в яких щира віра в комуністичні ідеали й активна участь у комсомольській діяльності поєднувалися з любов’ю до західної рок-музики. О. Юрчак наводить приклади, коли секретарі комітетів комсомолу вищих навчальних закладів організовували студентські вечори і дискотеки з використанням музики західних рок-гуртів, обходячи директиви комсомолу (с. 413–414, 418–431).

На основі листів 1974–1978 рр. Олександра з Якутська до друга дитинства Миколи, який переїхав до Ленінграда, автор показує, яким чином явища, артефакти і смисли “буржуазної західної культури могли існувати в радянському житті з авторитетним дискурсом партії і комсомолу, змінюючи й зміщуючи один одного, та як ці явища і цей дискурс разом впливали на життя радянської молоді”. У листах Олександр прагнув переконати свого товариша в тому, що естетика західної музики добре підходить до ідеалів комуністичного майбутнього, в яке він вірив (с. 431, 440). На думку О. Юрчака, Олександр не був “пристосуванцем” чи “лицеміром”, приховуючи своє справжнє обличчя поціновувача західних джинсів і рок-музики під маскою комсомольського активіста. Адже всі суперечливі висловлювання, інтереси, захоплення та етичні позиції були частиною єдиного, складного, справжнього “я”, а “уявлюваний Захід і уявлюване комуністичне майбутнє були частиною єдиного світу”, – переконує автор (с. 453–454).

У сьомому розділі “Іронія познаходження. *Некроестетика, стьоб, анекдот*” О. Юрчак спочатку описує мистецькі ініціативи об’єднання ленінградських “Митьків” і групи некрореалістів. На думку вченого, виникнення

⁵ Вплив західної музики на культуру та ідентичність українського міста Дніпропетровська дослідив Сергій Жук: Sergei Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960–1985* (Washington and Baltimore: Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press, 2010).

подібних груп наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років було симптомом зміщення всієї радянської системи в бік зростаючого позазнаходження, а герої таких груп – найяскравіші прояви загальної тенденції формувати себе як “суб’єкта позазнаходження” (с. 467, 469, 489).

О. Юрчак розглядає також низку інших проявів іронії позазнаходження стосовно авторитетного дискурсу партії – стьоб, садистські віршики (віршики-лякалки), тексти “Некрологів” неформального московського поета Дмитра Пригова, зміст “Вказівок” до дня народження комсомольського секретаря, витриманих у жанрі псевдонекролога, та іронічного вітального адресу, підготовленого членами комітету комсомолу одного з ленінградських НДІ до 30-річчя секретаря їхньої організації, щоденникові записи й приватне листування (с. 498, 504, 509–514, 521–534).

Усе ж найпоширенішим і найважливішим типом іронії позазнаходження дослідник вважає такий фольклорний жанр, як радянський анекдот. Він показує феномен анекдоту пізньорадянської доби, розкриває елементи його внутрішньої структури, аналізує ритуал розповіді анекдотів тощо. В основі анекдоту – т. зв. ефект Мюнхгаузена, коли гумор обіграє парадоксальні розриви в логічній структурі наративу, включаючи розриви на рівні тимчасової послідовності, символічної репрезентації, суб’єктності персонажів⁶. Учений наголошує, що анекдоти, як й інші види іронії позазнаходження, допомагали радянським людям “вести відносно змістовне, творче і моральне життя, яке не вписувалося ні в підтримку системи, ні в опір їй, а містило велику кількість смислів, цінностей і способів існування, які система не могла ані передбачати, ані проаналізувати” (с. 543–544, 550, 552).

У розлогіх висновках до монографії О. Юрчак укотре наголошує на своїх методологічних підходах до аналізу пізньорадянського соціалізму. Насамперед йдеться про парадокс пізнього соціалізму, суть якого в тому, “що чим точніше повсюдно відтворювалися форми ідеологічного (авторитетного) дискурсу системи, тим більші зміни переживала сама система” (с. 553–554). Завдяки перформативному зміщенню авторитетного дискурсу в радянському житті всюди виникали нові, несподівані смисли, інтереси, відносини, способи існування, види суб’єктності тощо. Вчений переконаний, що переважна більшість радянської молоді належала до нової спільноти, сформованої авторитетним дискурсом, але відносно вільної від його смислового диктату, – т. зв. “публіки своїх”. (с. 557–558, 562–564). На переконання О. Юрчака, у результаті взаємин суб’єкта з системою, які будувалися на принципі позазнаходження, авторитетні символи повсюдно відтворювалися перформативно, на рівні форми, при цьому смисл, який ця форма констатувала, змінювався. Іншими словами, на рівні форми система залишалася незмінною і передбачуваною, але в житті її громадян вона

⁶ Про феномен радянського анекдоту, породженого кіно, цікаве дослідження підготувала Олександра Архипова: Олександра Архипова, “Штирлиц шел по коридору...”: Как мы придумываем анекдоты (Москва: РГГУ, 2013).

набувала нового, непередбачуваного смислу, що робило її одночасно сильною зовні й слабкою внутрішньо. Михайло Горбачов, вперше розпочавши безпрецедентні реформи в галузі ідеології, порушив внутрішній структурний принцип авторитетного дискурсу, що і спричинило колосальні та незворотні наслідки для всієї радянської системи, стверджує дослідник. Історія СРСР останніх десятиліть існування є прикладом того, “як динамічна, могутня, впевнена в собі система може несподівано розвалитися, коли змінюються базові символічні принципи, які забезпечують її самовідтворення”, – підсумовує автор (с. 570–571, 583 та ін.).

Монографія О. Юрчака стала важливим дослідженням, яке сприяє глибшому розумінню суспільства, політики і культури пізнього радянського соціалізму. Вчений, запровадивши нові теоретичні підходи, докладно аналізує внутрішні зміщення й зміни, що відбувалися в мові, політичному дискурсі, формі та змісті ідеологічних висловлювань, політичних ритуалів і практик, різних спільнот і середовищ, культурно-соціальної тканини повсякденного життя, суб’єктності радянської людини. Можна не погоджуватися зі всіма інтерпретаціями радянського суспільства, здійсненими автором, звертати увагу на слабку джерельну базу його праці, проблему репрезентативності в підборі інформантів тощо, однак, поза сумнівом, книжка О. Юрчака сприятиме новим дослідженням і дискусіям з історії пізнього СРСР і радянської України зокрема.

**YURCHAK ALEXEI. EVERYTHING WAS FOREVER, UNTIL IT WAS
NO MORE: THE LAST SOVIET GENERATION.
MOSCOW: NEW LITERATURE REVIEW, 2014. 664 p., ill.**

Tamara POLESHCHUK

The Ivan Franko National University of Lviv,
The Chair of Central and Eastern Europe History
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The collapse of the Soviet Union was an unexpected phenomenon not only for the citizens of the USSR but also for politicians and international experts. The book of Alexei Yurchak “Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation” explores the paradoxes of Soviet life during the period of “late socialism” (1960s–1980s). Through the eyes of the last Soviet generation: official documents, interviews, materials from personal archives, jokes, etc., the author is looking for reasons for the collapse of a strong system. Using anthropological, linguistic and historical methods of research, the author concludes that the main problem was lied in the ideology of the state. After Stalin death there was a mitigation of the ideological discourse of the party. Therefore, according to the scholar, the Soviet people participated in the “reproduction of ritual acts” (for example, they went to demonstrations or elections), but they could not or did not want to learn the ideas laid down in them (the constituent part of the discourse)”. As a result of the interaction of the subject with the system, which was built on the “principle of exclusion” and Gorbachev’s policy of reforming the ideology and other derivatives, the Soviet Union collapsed.

REFERENCES

- Arkhipova, Aleksandra. *“Shtirlits shel po koridoru...”: Kak my pridumyvaem anekdoty*. Moskva: RGGU, 2013. (in Russian).
- Platt, Kevin i Natans, Bendzhamin. “Sotsialisticheskaia po forme, neopredelennaia po sodержaniu: Pozdnesovetskaia kultura i kniga Alekseia Yurchaka “Vse bylo navechno, poka ne konchilos.” *Novoe literaturnoe obozrenie* 1 (2010): 167–184. (in Russian).
- Plokhij, Sergej. *Posledniaia imperia. Padenie Sovetskogo Sojuza*. Perevod s anglijskogo. Moskva: AST, 2015. (in Russian).
- Yurchak, Alexei. *Every Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Zhuk, Sergei. “Ukrainian Maidan as the Last Anti-Soviet Revolution, or the Methodological Dangers of Soviet Nostalgia (Notes of a American Historian from Inside the Field of Russian Studies in the United States).” *Ab Imperio* 3 (2014): 195–208.
- Zhuk, Sergei. *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960–1985*. Washington and Baltimore: Woodrow Wilson Center Press with Johns Hopkins University Press, 2010.

Рецензія надійшла до редколегії 11.05.2016

Прийнята до друку 10.09.2016